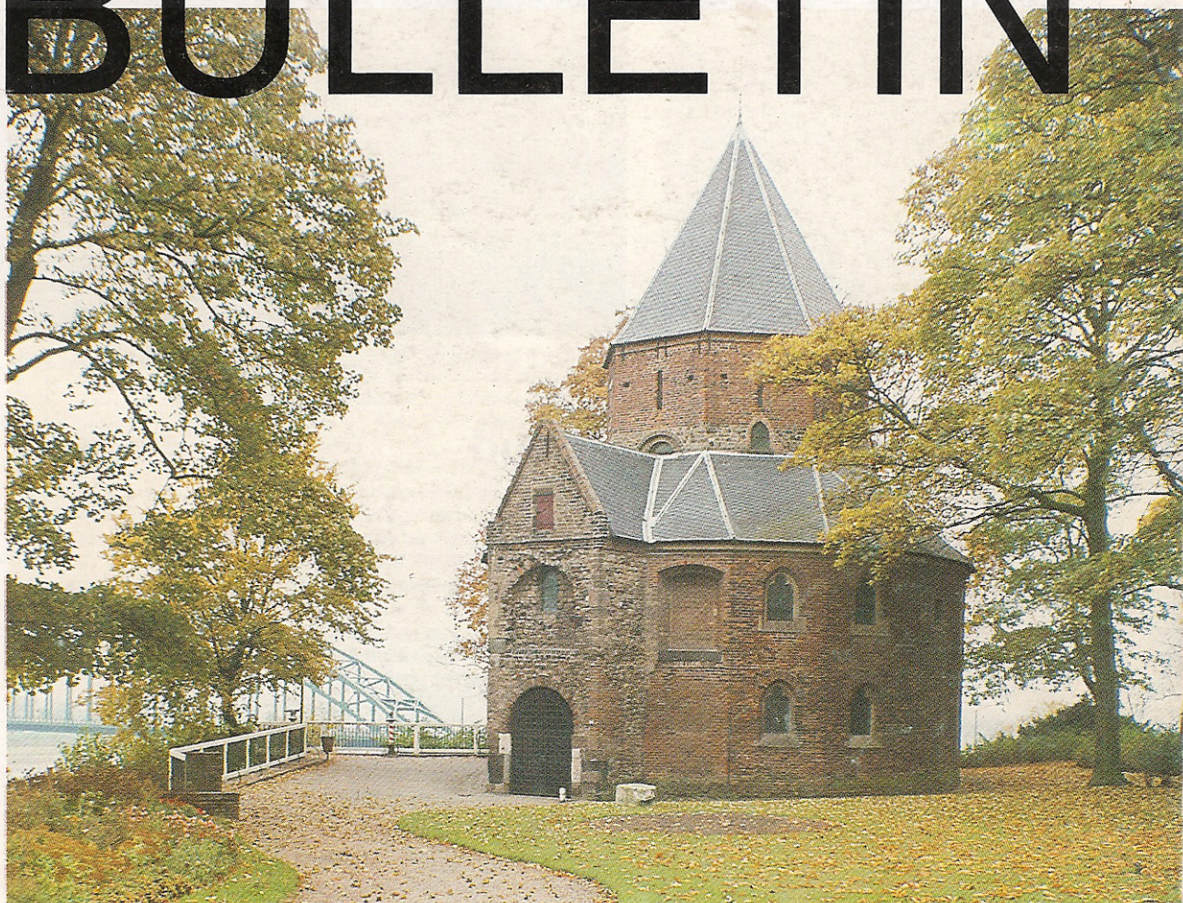

KNOB

BULLETIN

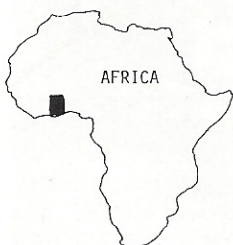

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor architectuurgeschiedenis,
monumentenzorg, archeologie, musea, archieven en cultuurbeleid

JAARGANG 87 NUMMER 6, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

De oud-Europese forten aan de westkust van Afrika

Langzaam maar zeker neemt de Nederlandse belangstelling voor het gemeenschappelijke Afrikaans/Europese erfgoed toe. Het stukje vergeten geschiedenis vraagt de aandacht omdat de forten en kastelen aan de voormalige goudkust aan verval ten onder dreigen te gaan. Studenten bouwkunde van de T.U. Delft namen het initiatief om, uitgaande van een gedegen vooronderzoek, een plan te ontwikkelen dat tot het behoud van deze forten en kastelen kan bijdragen. In het voorjaar van 1987 zijn zij naar Ghana vertrokken om zich op de hoogte te stellen van de situatie waarin de forten verkeren. Maar tevens werden twee van de ongeveer dertig zich nog langs de kust bevindende forten gedocumenteerd, Fort Amsterdam en het Kasteel St. George d'Elmina. Hier volgt een beknopt overzicht van hun bevindingen.

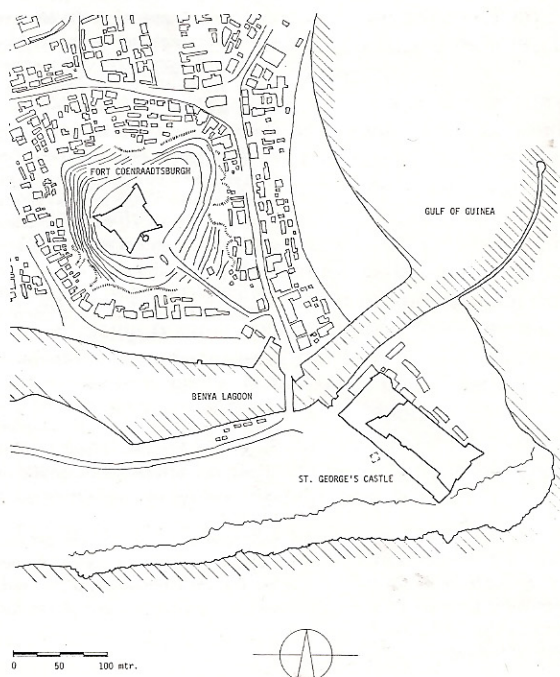
Aan het eind van de 15e eeuw ontdekten de Portugezen, op zoek naar een nieuwe handelsroute, de westkust van Afrika. In 1482, spoedig na deze ontdekking, werd door hen op deze kust met de bouw van een vesting gestart, het kasteel São Jorge da Mina. De bouw maakte deel uit van het Portugese plan om door middel van een keten van vestingen langs de Afrikaanse kust de handelsroute naar 'India' te beheersen (Plano das Indias). Maar ook zou op deze wijze de aanvoer van het hier in overvloed aangetroffen goud veilig gesteld worden. Het duurde ruim een eeuw voordat ook andere Europese naties op deze

kust belandden. En hoewel er al in 1612 op deze kust een Nederlands handelsfort gebouwd was, fort Nassau, was het vooral na 1621, het jaar waarin de WIC opgericht werd, dat er vanuit Nederland serieuze pogingen werden ondernomen om het Portugese monopolie op de Afrikaanse westkust te doorbreken. De aandacht was vooral gericht op het Portugese hoofdkwartier, het eerder genoemde kasteel São Jorge da Mina. In 1625 doet de vloot van Piet Heyn een vergeefse poging om het kasteel te veroveren. In 1637 geeft Johan Maurits vanuit Brazilië opnieuw opdracht het kasteel te veroveren. Het ging niet uitsluitend om het goud en ivoor maar ook om de slaven die op deze plaats verhandeld werden. Slaven die gebruikt konden worden op de plantages in Zuid-Amerika. Bovendien was Nederland in oorlog met Portugal dat destijds een alliantie met Spanje vormde. Het kasteel werd op de Portugezen veroverd en spoedig hierna hadden wij de gehele Afrikaanse westkust in handen. Nederland was op haar hoogtepunt van overzeese macht. Deze monopoliepositie was van korte duur. Spoedig maakten ook de Engelsen, Denen, Zweden, Fransen en Brandenburgers aanspraak op de kuststrook. Ondanks deze concurrentie duurde de Nederlandse aanwezigheid tot in 1872. In dat jaar werden alle Nederlandse bezittingen op de Afrikaanse westkust aan de Engelsen overgedragen.

Vooraf door de meedogenloze onderlinge concurrentie was het voor de aanwezige Europese naties noodzaak de handelsforten zeer solide en goed verdedigbaar te bouwen. Het is door deze gedegen bouwwijze dat een aanzienlijk deel van de forten nog langs de kust is terug te vinden. Vlak voor de Ghanese onafhankelijkheid, in 1957, maakte de Engelse professor A. W. Lawrence met zijn boek *Trade Forts and Castles of West-Africa*, een zeer uitgebreide en waardevolle inventarisatie van de forten.

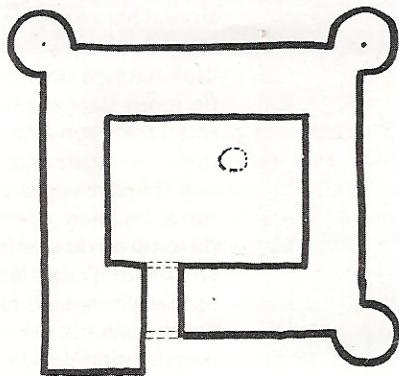
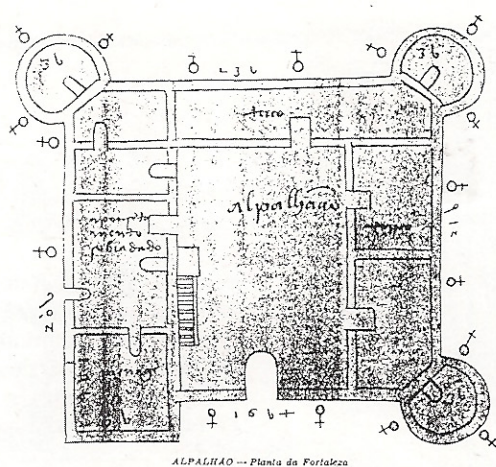
De Ghanese onafhankelijkheid bracht de nodige problemen met zich mee en de aandacht voor de forten verslaptte. De forten werden gebruikt als *guesthouse*, postkantoor, gevangenis of politieacademie maar ook was er een groot aantal dat geen nieuwe functie kreeg en leeg kwam te staan. En zoals zo vaak in dit soort gevallen keert de aandacht pas weer terug als het eigenlijk al te laat is, op het moment dat het verval is ingetreden. De Nederlandse ambassade luidde de noodklok en vervolgens bracht professor Temminck Groll in 1967, op verzoek van de Nederlandse regering, een bezoek aan de Ghanese forten. De stichting Cultuurgeschiedenis Nederlanders Overzee heeft hierna nog initiatieven ontplooid om te trachten het verval van de monumenten te beperken. Dit gebeurde veelal op aanwijzing van de in Ghana werkzaam zijnde Nederlandse historicus A. van Dantzig en met financiële medewerking van het in Ghana aanwezige

Afb. 1 Situatie van het kasteel St. George d'Elmina en fort Coenraadsburgh op de heuvel St. Jago (tekening auteurs).

* De auteurs zijn studenten aan de Technische Universiteit Delft, afdeling Bouwkunde. Het hier gepresenteerde onderzoek is een beknopte samenvatting van het vooronderzoek dat zij naar het kasteel St. George d'Elmina hebben verricht.

Afb. 2 Het Portugese kasteel Alpalhao uit het boek *Livro das Fortalezas*. De plattegrond toont grote gelijkenis met die van het oudste deel van het kasteel St. George d'Elmina.

Nederlandse bedrijfsleven. Het bleef echter bij kleinschalige incidentele hulpacties. In 1986 ontstaat er vanuit het bedrijfsleven een nieuw initiatief dat tot het behoud van de forten kan bijdragen. De Stichting Vrienden van de Forten en Kastelen in Ghana werd opgericht en zorgde ervoor dat de Nederlandse media veel aandacht aan de forten besteden. Vanaf dit moment raakten de studenten van de T.U. geïnteresseerd en zijn zij zich voor het behoud van de forten gaan inzetten. Een eerste stap hiertoe was het opmeten, uittekenen en het bouwhistorisch onderzoeken van fort Amsterdam en het kasteel St. George d'Elmina. Voor het opmeten werd gebruik gemaakt van landmeetkundige meetapparatuur zoals een tachymeter en een waterpasinstrument. Voor het bouwhistorisch-onderzoek werden de Portugese, Engelse en Nederlandse archieven nagezocht. De schrijvers van dit artikel hebben zich hoofdzakelijk met het kasteel St. George d'Elmina bezig gehouden. Alleen hiervan volgt nu de geschiedenis.

De bouwgeschiedenis van het kasteel St. George d'Elmina

De geschiedenis van het kasteel is op te delen in vier perioden:

- van 1482 tot 1637 is het Portugees bezit;
- van 1637 tot 1872 Nederlands bezit;
- van 1872 tot 1957 Engels bezit en
- vanaf 1957 is het Ghanees bezit.

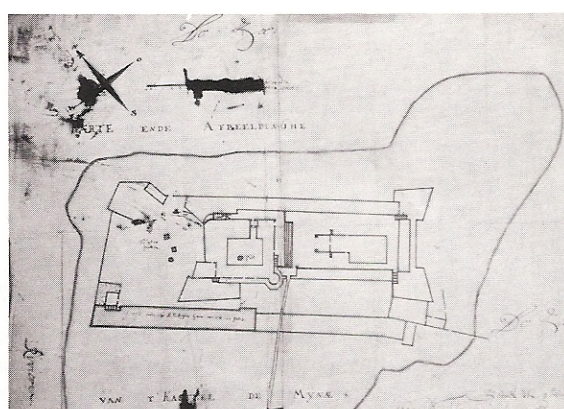
De Portugese periode (1482-1637)

Aan het einde van de 15e eeuw beheersten de Portugezen de wereldzeeën en ontdekten een groot deel van de tot dan toe onbekende wereld. In 1471 deden zij voor het eerst de kust van het huidige Ghana aan. De kuststrook werd Mina (de mijn) genoemd vanwege de overvloed aan goud die hier aangeboden werd. Diogo d'Azambuja kreeg de opdracht om de kust te verkennen en een geschikte plaats te vinden voor een handelspost. De uitgezochte plaats, Aldea das Duas Partes, het huidige Elmina, werd uitgekozen vanwege zijn uitzonderlijk gunstige strategische ligging. Hier vormt de rivier de Benja samen met de Atlantische Oceaan een landtong welke eindigt in een rotsformatie (afb. 1). Deze rotsformatie die door de bevolking voor fetisje rituelen gebruikt werd, zou niet alleen een goede fundering voor een fort geven maar tevens veel bouw materiaal leveren. Na de dorpelingen rijklijk van giften voorzien te hebben krijgt d'Azambuja toestemming om zijn handelspost te bouwen. Niet zeker van een blijvende goede gezindheid van de lokale bevolking wordt het bouwwerk binnen enkele weken opgetrokken tot een goed verdedigbare vesting. Dit gebeurde door ongeveer 500 man, bestaande uit soldaten en ambachtslieden. Naast gebruikmaking van de ter plaatse voorradige bouwmaterialen werd een deel per schip vanuit Lissabon aangevoerd. Spoedig bleek hoe belangrijk de handelspost was en het kasteel bereikte vermoedelijk snel zijn huidige grootte. Zo werd het kasteel de grootste en sterkste vesting aan de kust. Toen het werk gereed was kreeg het kasteel de naam 'Castello São Jorge da Mina', vernoemd naar de beschermheilige van koning Joao II van Portugal.

Uit de Portugese periode zijn weinig gegevens bekend. Enerzijds zou dit kunnen komen door geheimhouding. Anderzijds zou dit kunnen komen door de verwoesting van de Portugese archieven tijdens de aardbeving die Lissabon halverwege de 18e eeuw trof. Er zijn wel enkele zeer interessante zeekaarten bekend (begin 16e eeuw) waarop het kasteel als een belangrijk bouwwerk staat aangegeven. Helaas waren de kaarttekenners bekwaam in het weergeven van de kustlijnen dan in het vastleggen van het kasteel. Meer houvast geeft het, alleen in Portugal verkrijgbare, *Livro das Fortalezas* van Duarte Darmas dat een goed inzicht geeft in de Portugese kastelenbouwtraditie. En hoewel het bouwwerk de nodige veranderingen heeft ondergaan zijn in het huidige bouwwerk de oorspronkelijke samenstellende elementen nog terug te vinden. Waarschijnlijk heeft het kasteel vrijwel vanaf het begin uit vier elementen bestaan:

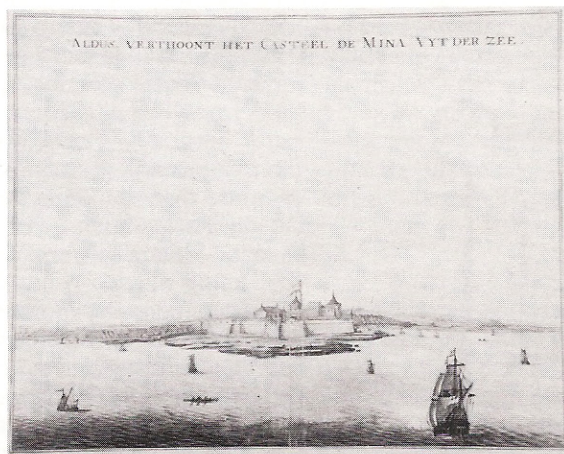
- een centraal vierkant bouwblok met binnenplaats, vermoedelijk het oudste deel van het kasteel;

Afb. 3 'Kaerte ende Afbeeldinghe van 't Kasteel de Mynae', F. Commersteijn, 1637 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

- een groot plein aan de zuid-oostzijde van het vierkante bouwblok, waar de handel gedreven werd;
- een plein aan de noord-westzijde van het vierkante bouwblok, waar de ambachtelijke werkzaamheden plaatsvonden;
- een dubbele gracht aan de zuid-westzijde.

Afb. 4 'Aldus verthoont het Castgeel de Mina uyt zee', Vingboon collectie, 1640-44 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

Situering en grootte van deze elementen is globaal hetzelfde gebleven, alleen het uiterlijk hiervan is in de loop der eeuwen veranderd.

Vooral het centrale vierkante bouwblok is erg interessant. Zeker op drie van de vier hoeken van dit bouwblok hebben oorspronkelijk torens gestaan. Eén ronde toren staat er nog. Resten van een tweede ronde toren treft men aan in de tegenwoordige achthoekige toren. Aan de hand van beschrijvingen en prenten is ook de plaats en grootte van een derde vierkante toren te bepalen. Concrete aanwijzingen over een ronde toren op de vierde hoek ontbreken maar het is zeer wel mogelijk dat deze ronde toren verdwenen is toen op dezelfde plaats een bastion gebouwd werd (de generale batterij). Deze gegevens komen volledig overeen met de middeleeuwse Portugese kasteelbouwtraditie (een vierkant bouwblok met op drie hoeken naar buitenstekende ronde torens en op de vierde hoek een grotere vierkante toren die gedeeltelijk in de bouwmasa is opgenomen (afb. 2).

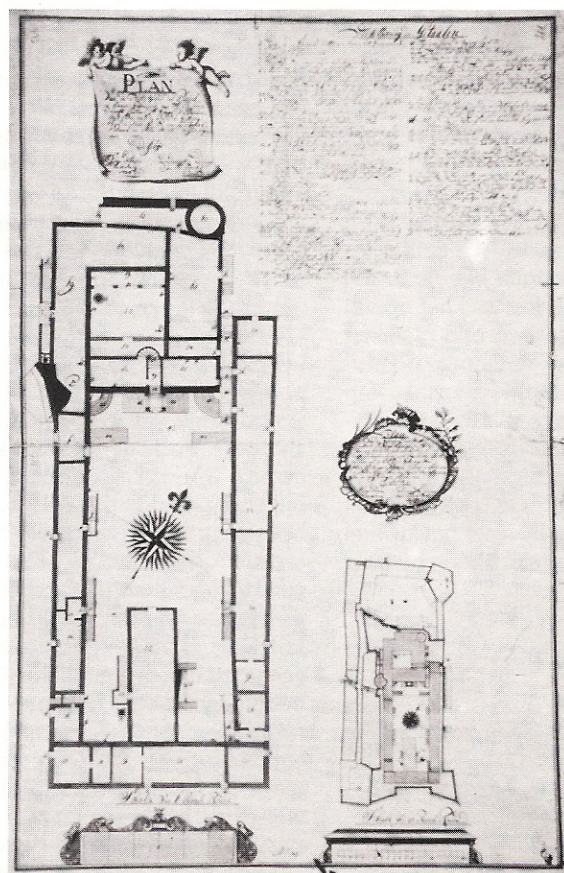
Het in het verlengde van het bouwblok liggende grote plein, waar de handel gedreven werd, was in de Portugese tijd al ommuurd. Van de torens, die zeker van deze ommuring deel uit maakten, zijn slechts vage sporen terug te vinden. Het ambachtsplein aan de rivierzijde was in de Portugese tijd te onbelangrijk om van een serieuze ommuring voorzien te worden en de zich destijds op dit plein bevindende gebouwtjes hadden dan ook geen permanent karakter. Uit het oogpunt van de verdediging nemen wij aan dat de dubbele gracht aan de zuid-westzijde vanaf het begin aanwezig geweest is.

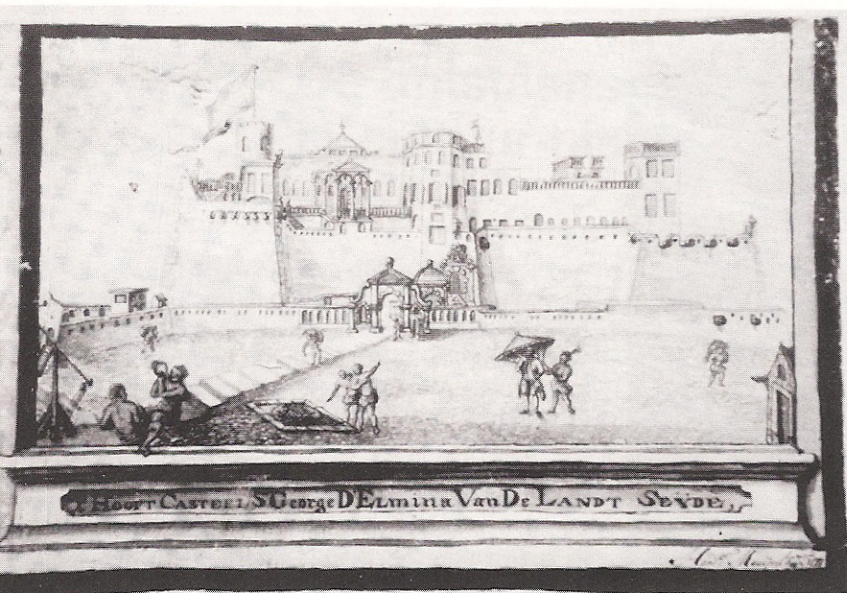
Met de komst van de zware kanonnen veranderde in de 16e eeuw het uiterlijk van de vesting. De torens verdwenen grotendeels en op de hoeken van het bouwwerk werden bastions geplaatst. Zo kreeg het kasteel het uiterlijk dat het nu nog grotendeels bezit.

De Nederlandse periode (1637-1872)

Zeker is dat men in Nederland al aan het eind van de 16e eeuw op de hoogte was van het bestaan van dit kasteel. De eerste Nederlander van wie wij weten dat hij in West-Afrika verzeild raakte is Barend Erikszoon die, nadat hij in Portugese handen was beland, op het eiland St. Thomé gevangen werd gezet. Hier raakte hij op de hoogte van de uiterst lucratieve goudhandel die langs de Afrikaanse westkust plaatsvond. In 1593

Afb. 5 'Plattegrond van het hooft Casteel St. George d'Elmina', G. F. Trenks, 24 juli 1774 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

Afb. 6 "t Hooft Casteel St. George d'Elmina van de landt seyde", Mazijn, 1777 (Ned. Scheepvaart Museum, Amsterdam).

weet hij te ontsnappen en terug te keren naar zijn vaderland. Spoedig hierna vertrokken vanuit Nederland de eerste handelsmissies naar deze kust om met grote winsten terug te keren. In 1612 wordt na aandringen van de *chief* van Mourree het eerste Nederlandse fort op de kust neergezet, fort Nassau. Vanwege de grote strategische en economische waarde van het Portugese hoofdkwartier São Jorge da Mina ondernamen de Nederlanders diverse pogingen om dit kasteel te veroveren. Uiteindelijk wordt het door een list op de Portugezen veroverd. De succesvolle verovering kwam voort uit een voor de Nederlanders gunstige samenloop van omstandigheden. Door de politieke situatie in Portugal, was destijds de aandacht voor de kust verslapt en had het kasteel een onvoltallige en ongemotiveerde bezetting. Dit vond zijn terugslag bij de tot dan toe aan de Portugezen loyale lokale bevolking. Met hun hulp was het mogelijk om op de zich landinwaarts ten opzichte van het kasteel bevindende heuvel St. Jago zwaar geschut te plaatsen. Door

Afb. 7 "t Hooft Casteel St. George d'Elmina van de zee seyde", Mazijn, 1777 (Ned. Scheepvaart Museum, Amsterdam).

buiten schootsafstand liggende Nederlandse schepen werd er vanuit zee een schijnaanval geopend. Ter verdediging plaatsten de Portugezen hun geschut op de aan de zeezijde gelegen bastions. Vervolgens werd een Nederlandse verrassingsaanval vanaf de aan de landzijde van het kasteel liggende heuvel St. Jago geopend. Doordat de bastions aan de zeezijde niet direct verbonden waren met de bastions aan de landzijde, waren de Portugezen niet in staat om in korte tijd hun zware geschut naar de landzijde over te brengen. De strijd was hierdoor snel beslist.

Hoewel vaak slecht geïnventariseerd en over vele plaatsen in het binnen- en buitenland verspreid is er veel archiefmateriaal over het kasteel waarmee een beeld over de Nederlandse periode gevormd kan worden. Afb. 3 en 4 geven de situatie in deze tijd weer. Het kasteel wordt, nadat het in Nederlandse handen is gekomen, grondig verbouwd. De bastions aan land- en zeezijde worden rechtstreeks met elkaar verbonden en gelijktijdig wordt de bebouwing (de soldatenkamers en pakhuizen) aan het grote plein gewijzigd. Op de heuvel St. Jago, van waaruit het kasteel was veroverd, wordt een *redoute* geplaatst. Deze *redoute* wordt later versterkt tot een fort, fort Coenraadsburg. De veranderingen in de Nederlandse periode vonden hoofdzakelijk binnen de muren van het kasteel plaats, alleen op het plein aan de noord-westzijde (de rivierzijde) werden, nadat het ommuurd was, diverse gebouwtjes geplaatst. Het kasteel blijft hierna praktisch onveranderd. Slechts een enkel indicant verandert het silhouet. Zo werd een groot deel van het noord-bastion tijdens een inspectie van de kruidkamer weggeblazen en slechts gedeeltelijk hersteld. Een Ghanees goudgewichtje herinnert ons nog aan deze gebeurtenis. Een mannetje met een kruidvat op het hoofd en een pijp in de mond. Als je maar plezier hebt in je werk. . .

Toch hebben er gedurende de Nederlandse periode veel verbouwingen plaatsgevonden getuige de op grote schaal in de muren aanwezige IJsselsteentjes. De steentjes waren als ballast met de schepen meegebracht. Deze verbouwingen hadden echter nauwelijks invloed op de basisplattegrond. Het vroegste volledige beeld van het kasteel dateert uit omstreeks 1775, in deze tijd maakte bombardier Trenks een zeer gedetailleerde opmeting van het kasteel terwijl de heer Mazijn hier bijna gelijktijdig zeer informatieve aanzichten van maakte (afb. 5, 6 en 7). Treffend is de gelijkenis met de huidige situatie (afb. 8). In de 18e eeuw werden de handelsposten op de kust steeds minder winstgevend. Dit kwam door de concurrentie van andere Europese landen en de zogenaamde lorrredraaiers (de niet onder een compagnie of landsvlag handelende schepen).

Na de afschaffing van de slavenhandel stonden de on-

Afb. 8 Het kasteel St. George d'Elmina, aanzicht vanuit het Zuidwesten (foto D. L. Six, 1987).

derhoudskosten niet meer in verhouding met de opbrengsten en de nog in ons bezit zijnde forten vervulden slechts een functie van vlagvertoon. De Nederlandse regering zocht naar een manier om de Nederlandse bezittingen aan de kust af te stoten zonder gezichtsverlies. De Engelsen die de *Gold Coast* wilden koloniseren waren sterk geïnteresseerd in een overname. Dit leidde in 1872 tot een ruil van de Nederlandse bezittingen aan de Afrikaanse westkust voor Engelse bezittingen in Adjeh.

De Engelse periode (1872-1957)

De Engelsen ondervonden veel tegenstand bij de uitvoering van hun kolonisatieplannen en raakten in oorlog met onze voormalige Westafrikaanse bondgenoten, de Ashanti's. Toen de koning van de Ashanti's in het kasteel gevangen werd gezet, belegerden zij het kasteel. De belegering werd doorbroken toen de Engelsen het op de landtong, naast het kasteel, gelegen dorp in 1873 bombardeerden. Door een verordening om het schootsveld vrij te houden is de landtong tot op heden onbebouwd gebleven. Binnen het kasteel hebben er in deze periode nauwelijks bouwkundige veranderingen plaatsgevonden. Alleen is er aan het eind van deze Engelse periode onder leiding van de Engelse professor A.W. Lawrence een beperkte restauratie uitgevoerd.

De Ghanese periode en de problematiek

Nadat het kasteel in Ghanese handen is gekomen heeft het een tijd dienst gedaan als politie-academie maar sinds het vertrek van deze opleiding is het gebouw ongebruikt. Ook andere Ghanese forten staan leeg. Leegstand betekent in een tropisch klimaat snel verval. Verval kan slechts worden tegengegaan door het vinden van een passende nieuwe functie. De Ghanese denken zelf aan een functie binnen de *tourist development*. De forten en kastelen bezitten zondermeer grote aantrekkingskracht; vaak hoog op een heuvel gelegen, ver uitkijkend over de oceaan, de

met witte zandstranden omzoomde lagunes en de tussen palmbomen verscholen vissersdorpjes. Het behoeft geen betoog dat een goed opgezet toerisme een belangrijke bijdrage aan de Ghanese economie kan leveren. Maar hoe valt zo'n fort met zijn toeristische functie in zijn omgeving te plaatsen? Heeft het land geen andere prioriteiten als het conserveren van oud-Europese forten? Eén ding is zeker, als er niet snel wordt ingegrepen dan is een onherstelbare schade aan de door de UNESCO tot 'World Heritage' uitgeroepen forten het gevolg. Ghana is zelf niet in staat om het cultuur-historisch zeer waardevolle erfgoed aan te pakken. Er is niet alleen gebrek aan financiën en een goede organisatie maar ook aan goed opgeleide vaklieden en hogergeschoolden.

De Europese landen die de forten destijds op de kust neergezet hebben zouden Ghana behulpzaam moeten zijn bij het ontwikkelen van plannen tot hergebruik. In Nederland is nu een kleine stap gezet. Een tweetal forten is gedocumenteerd en er wordt momenteel op de T.U. een plan tot hergebruik ontwikkeld dat als grondlegger kan dienen voor een definitief plan. Hopelijk zal het hier niet bij blijven en kunnen deze forten, die een essentieel deel van de Europese en Afrikaanse geschiedenis vormen, behouden blijven.

Summary

Gradually the Dutch interest in the shared African/European heritage is increasing. This forgotten part of our history needs our attention, because fortresses and castles on the former Gold Coast are deteriorating so quickly that they are threatened with extinction. A group of students of the Technical University of Delft are developing plans, on the basis of sound preliminary research, for the preservation of these fortresses and castles. Thus, in 1987, they went to Ghana to do the necessary fieldwork. Especially two of the thirty fortresses along the coast were documented, viz. Fort Amsterdam and the Castle of St George d'Elmina. A brief outline of what they found of the latter is given here, both as far as the history of the building is concerned as what is actually left of it.